

Muminova Umida Qarshiyevna

Termiz davlat pedagogika instituti

Boshlang‘ich ta‘lim nazariyasi kafedrası o‘qituvchisi

Rajapova Malika Tursunovna

Denov Pedagogika kolleji

Pedagogika-psixologiya kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ulug‘ mutafakkir asarda o‘rin olgan Qur‘oni karim oyatlari va hadislar, umuman islom ta‘limotining mazmun-mohiyatini tushunarliroq qilish yetkazish maqsadida nafaqat turkiy teonimlar, shuningdek, o‘sha davrda faol qo‘llanishda bo‘lgan arabcha, forscha leksemalardan ham o‘z o‘rnida foydalangan.

Kalit so‘zlar: teonimlar, qadimgi turkiy til, sememalar, o‘zlashmalar, qoraxoniylar davri, sinonimik qatorlar, forscha leksemalar, oliy diniy unvon, musulmon ruhoniylari.

Ma‘lumki, musulmon Sharqi dinni doim ulug‘lagan, hatto davlat boshqaruvida umummanfaat va g‘oyalar mushtarakligini ta‘minlashga chaqirgan. Shu ma‘noda, Alisher Navoiyning komil inson g‘oyasi davlatni boshqarishda, uning tasavvuridagi ideal, mukammal jamiyat to‘g‘risidagi qarashlarida, odil shoh haqidagi fikr-o‘ylarida, hukmdorning raiyatga munosabatida, diniy-huquqiy qoidalarga rioya qilishida o‘z in‘ikosini topadi. Ulug‘ alloma o‘z asarlarida komil inson g‘oyasini ham dunyoviylik, ham diniy-tasavvufiy nuqtai nazardan tavsiflagan. Alisher Navoiy islomiy bilimlarni puxta egallagan buyuk olim sifatida turkiylarning ijtimoiy-axloqiy va diniy qarashlarini talqin qilishda bag‘rikenglik, tolerantlik tamoyillariga to‘la amal qilgan. Binobarin, “Mahbubul qulub” asarida mutafakkirning odil va zolim podishohlar, el-ulus, jamiyat haqidagi qarashlari Qur‘oni karim va hadisi shariflarga, diniy va milliy qadriyatlar uyg‘unligiga tayanadi. Shu bois asarda ko‘plab diniy atamalarni uchratamiz. Xususan, **Tejri** atamasi “butun borliq, barcha jonli-jonsiz mavjudotlar yaratuvchisi” ma‘nosida qo‘llanilgan: *...tariqati mašāyix istilāhātida vusul ahlidürlär, bularni täjriga āšiq desä bolur* (MQ,53). Qadimgi turkiy tilda täjri so‘zi ikki ma‘noda ishlatilgan: “ulug‘ tangri, xudo”; “ko‘k, osmon”. Bu so‘zning “xudo, iloh” ma‘nosi ham turli dinlarda turlicha tushunilgan. Ko‘k tangri diniy tushunchasidagi Kök täjri “ko‘kdagi tangri”ni bildirgan. Moniylik dinida esa quyidagi tasavvurlar amal qilgan: *Kün Täjri – Quyosh tangri, Ay Täjri– Oy tangri, Yašin Täjri - Yashin tangri, Yel Täjri – Yel tangri. Turk buddistlar tushunchasida Täjri täjrisi – Oliy tangri Buddadir. Musulmon turklarda Täjri – Haq taolo(Alloh)dir*¹. Bundan tashqari, “Oltun (tusli) yorug‘” yodgorligi va Yenisey bitigtoshlarida leksemaning “hukmdor, janob”, «diniy» semalari kuzatiladi: *Bu sabiğ ešitip, men ötrü olarqa inča tep tedim aya edgülärim täjrilärim* – bu so‘zni eshitib, ularga shunday dedim: ey mening yaxshilarim, hukmdorlarim!; *Täjri elikkä elčisi ertim* – men diniy qabilalar uyushmasining elchisi erdim (DTS,544). “Devon” da quyidagi qaydlarni o‘qiyamiz:

Tün kün tapun täjrigä boynamağil

Qorqup aňar eymänü oynamağil.

Kecha-kunduz ulug‘ tangriga ibodat qil, yo‘ldan ozib adashma. Xudodan qo‘rq, undan uyal, undan qo‘rqib, o‘ynashdan saqlan. Xudo halok qilg‘ur kofirlar osmonni *täjri* deyidilar. Shuningdek, ular ko‘zlariga katta ko‘ringan har narsani, chunonchi, katta tog‘, haybatli yog‘ochni ham täjri deb ataydilar. Shuning uchun ham ular shunga o‘xshash narsalarga sajda qiladilar. Ular bilag‘on odamni *täjrigän* deb atashlari ham shundandir².

¹Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –Б. 181. Қаранг: Ахатова М. Ўзбек тили тасаввуфий лексикасининг систем тадқиқи. Фиолол. фан. док. дисс. автореф. –тошкент, 2021.

²Абдушуқуров Б. Туркий манбалар лексикаси. – Тошкент: BOOKMANY PRINT, 2022. – Б.143.

Tengri “Boburnoma”da “Alloh” soʻzining sinonimi sifatida shaxsning sidqidildan eʼtirofi berilgan oʻrinlarda qoʻllangan: *Tengri menga boshdin jon berdi*³. Asarda tadqiq etilayotgan soʻzning arabcha **Allāh**: *Ālim kerākkim, mutaqqiy bolsa va āgāh va ayturğa qāla Allāh, qāla Rasullāh* (MQ,18); **Ilāh**: *Ilāhi, bizgā tavfiqiy birlā hamrāhliĝ ber* (MQ,53); **Haq**: *Ādil pādshāh haqdin xalāyiqqa rahmatdur* (MQ,10); forsiy **Xudā**: *Xudā sözi yoq esä, Mustafā sözi* (MQ,19); **Yazdān** maʼnodoshlari ham keltirilgan: *Zuhdu fisq elgä taqdiri Yazdāndindur* (MQ,74). Shuningdek, asarda xudoning sifatlarini bildiruvchi boshqa soʻzlar ham qoʻllanilgan: **Rab** (ega, xoja), **Xāliq** (yaratuvchi), **Jabbār** (bandalari ishini isloh etuvchi), **Zuljalāl** (sharafli), **Rahmān** (mehribon), **Rahim** (rahimli), **Karim** (karamli), **Ġaffār** (kechiruvchi) va hokazo.

“Xudoning xohish-irodasini bandalarga yetkazuvchi kishi” **payĝambar** deb nomlangan: *kāzibi bebākka payĝambar šarʼi hākimligiĝa ne munāsib* (MQ,17). Tadqiq qilinayotgan asarda ikki oʻrinda kelgan bu tojikcha ot “xabar” maʼnosini anglatadigan *paygʻom* soʻziga “keltirmoq” maʼnosini ifodalagan *burdan* feʼlining *bar* hozirgi zamon asosini qoʻshib hosil qilingan (OʻTEL,III,181). Manba lugʻat boyligida oʻzlashmaning arabcha **mursal**: *Anbiyāyi mursalin yetgāndit nazarlarin maqsuddin almay* (MQ,53); **nabiy**: *Nabiy oĝli tamuĝni qildi maskan* (MQ,84); **rasul**: *...xudā va rasul yoliĝa qadam ursa* (MQ,25) kabi sinonimlarini ham koʻrish mumkin. **Rasul** teonimi dastavval “Qutadgʻu bilig” dostonida uchraydi (DTS,476). “Hibatu-l-haqoyiq”da “payĝambar” - *rasul* uning sifatleri esa *habib, xalq talusi* (xalqning sarasi), *kiši qutluĝi* (kishilarning qutlugʻi) deya taʼriflangan⁴. Termin **rasul (un)** shakliga ega; oʻzbek tiliga **ū** ni **u** unlisiga almashtirib qabul qilingan: **rasul** → **rasul**; koʻp maʼnoli **rasila** feʼlining “yubordi” maʼnosi asosida hosil qilingan I bob masdari boʻlib, oʻzbek tilida atoqli ot sifatida ishlatiladi (OʻTEL,II,354). Manbalarda qayd etilishicha, rasul islomda Alloh tomonidan tanlab olinib, vakil qilingan va targʻibot yuritish, hidoyatga daʼvat qilish vazifasi topshirilgan, ilohiy kitob nozil qilingan payĝambar. Nabiy – kitob nozil qilinmagan payĝambar. Shu bois, har bir rasulni nabiy deb atash mumkinligi, ammo nabiyarni rasul deb boʻlmasligi qayd qilingan⁵.

Oʻrganilayotgan manbada bir joyda qayd etilgan **šayxulislām** “islom dini shayxi”, “diniy qonunlarni sharhlovchi” mazmunini bildirib, musulmon ruhoniylari boshligʻining unvoni, oliy diniy unvon hamda shu unvonga ega kishi, bosh ruhoniy (OʻTEL,IV,535) sanaladi: *...nazm ahliniĝ muqtadā va imāmi hazrati šayxulislām...* (MQ,20). Istiloh *šayx+islom* soʻzlarining birikishidan shakllangan boʻlib, **šayx** arabcha soʻz *šayx(un)* shakliga ega; koʻp maʼnoli *šāxa* feʼlining “keksaydi” mazmuni bilan hosil qilingan boʻlib, “qariya”, “keksa”, “urugʻ, qabila boshligʻi”, “diniy rahbar”, “olim”, “murabbiy” kabi sememalarni anglatadi (OʻTEL,II,496). **islām**→**islām** asli **salima** feʼlining «boʻysundi», «bosh egdi» maʼnosini anglatuvchi IV bob shakli **islata** feʼlidan hosil qilingan masdar boʻlib, arab tilida «Ollohga itoat qilish», musulmon boʻlish, **al** artikli bilan ishlatilganida esa, «islom dini» maʼnosini anglatadi. Bu soʻz oʻzbek tilida erkak kishining ismi sifatida ham qoʻllaniladi (OʻTEL,II,175).

Yozma manbada dinda ruxsat etilgan narsalar arabcha **halāl**, taqiqlangan, rad qilingan ishlar arabcha **harām** terminlari bilan nomlangan: *Halāl rozi kasbigā masāfatlar qatʼ etgān* (MQ,26); *Kim, meʼdalarī harām yerdin tolmas* (MQ,16). Ushbu atamalar dastlab “Qutadgʻu bilig” asarida kuzatiladi: *halāl ham harām* (DTS,198).

Halal istilohi **halāl (un)** shakliga ega; oʻzbek tiliga **hoiy hutti** undoshini **h** undoshiga, **ā** unlisini **â** almashtirib qabul qilingan: **halāl** → **halāl (halol)**; “qoidaga rioya

³Холманова З. “Бобурнома” – тил қомуси. –Тошкент: Akademnashr, 2021. –Б. 178.

⁴Содиқов Қ., Омонов Қ. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. –Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. –Б.94.

⁵Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б.257.

qilindi, qonuniy bo‘ldi” ma’nosini ifodalovchi **halla** fe’lidan hosil qilingan I bob aniq nisbat sifatdoshi bo‘lib, arab tilida “qoidaga rioya qilingan, qonuniy”, o‘zbek tilida esa “shariat hukmiga muvofiq yesa, ichsa, foydalansa bo‘ladigan” ma’nosida ishlatiladi (O‘TEL, II, 569). **Haram** so‘zi **harām (un)** shakliga ega; o‘zbek tiliga **hoysi hutti** undoshini **h** undoshiga, **ā** unlisini **â** almashtirib qabul qilingan: **harām** → **halâl (halol)**; **haruma** fe’lining “taqiqladi” ma’nosi bilan hosil qilingan I bob aniq nisbat sifatdoshi bo‘lib, “yeb-ichish, foydalanish taqiqlangan” ma’nosini bildiradi (O‘TEL, II, 574).

So‘z mulkinging sohibqironi Tangriga imon keltirgan kishini arabcha **mo‘min**, **musulmān**, qulluq qilish, sig‘inish, topinish va uning amalini arabcha **tāat**, **ibādāt** (MQ,96), toat-ibodatni kanda qilmaydigan, xudojo‘y, taqvodor inson **ābid** (MQ,29), **pārsā**, tarki dunyo qilgan dindor kishi **zāhid**, dunyoga bemayl, behavas bo‘lishlik, nafsini tiyishlik; taqvodorlik **zuhd** deya zikr etgan: *Ya ādamu mo‘minu musulmān hukmi* (MQ,31); *har nečā tāat qilsa, tiliyni uzr ayturğa qāyil tut* (MQ,96); *Ādamiyniñ yaxširağī uldurkim, pārsā va pāk bolğay* (MQ,89); *Köp artuqraqki, zāhidi zarqparast* (MQ,89); *ul vaqt zuhdu taqvāğa ne e’tibār* (MQ,24). **Momin**, **musulmān** teonimlari ilk marta “Qutadg‘u bilig” dostonida ko‘ramiz: *qamuğ mominiğ... - barcha mo‘minni* (DTS,347). Ayni paytda, **musulmān**, **pārsā** leksemalari tahlil qilinayotgan yodnomada turkiy **-liq/-liğ** qo‘shimchasi bilan birikib ot yasagan: *Insāoniyat va musulmānliqdin yıraq* (MQ,31); *munājāt ahliğa pārsāliğ va xudparastliğ yigitlikdā benazir* (MQ,86).

Musulman teonimi aslida arabcha **muslim** so‘ziga tojikcha **-on** ko‘plik qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan; keyinchalik **-on** qo‘shimchasining ko‘plik ma’nosini ifodalashi uqilmay ketgan; **muslimon** so‘zining ikkinchi bo‘g‘inidagi **i** unlisi talaffuz qilinmay, **sl** tovushlari oralig‘iga **u** unlisi kiritilgan: **muslimon** → **musulmon** (O‘TEL,II,297).

Tāat istilohi **tābat (un)** shakliga ega бўлиб, “бўйсунди” маъносини ифодаловчи **tāba** феълидан **-at(un)** кўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ,II,154).

‘ibādāt → **ibādāt** «sig‘indi», «sajda qildi» ma’nosini anglatuvchi **‘abāda** fe’lining I bob masdari bo‘lib, «sig‘inish», «Ollohga qulluq qilish» ma’nosini bildiradi (O‘TEL,II,154).

Arabcha **ābid ‘ābid (un)** shakliga ega; arab tiliga cho‘ziq fathali **ayn** tovushini **â** ga almashtirib qabul qilingan: **‘ābid** → **ābid (obid)**; **‘abada** fe’lining “sig‘indi” ma’nosi bilan yasalgan (O‘TEL,II,335).

Zahid istilohi **zāhid (un)** shakliga ega; o‘zbek tiliga cho‘ziq **ā** unlisini **â** almashtirib qabul qilingan: **zāhid** → **zāhid (zohid)**; asli ko‘pma’noli **zahada** fe’lining “har qanday istakni tark etdi”, “kishilar bilan muloqotni tark etdi” ma’nolari bilan hosil qilingan (O‘TEL,II,151).

Demak, ko‘rinadiki, ulug‘ mutafakkir asarda o‘rin olgan Qur’oni karim oyatlari va hadislar, umuman islom ta’limotining mazmun-mohiyatini tushunar- liroq qilib yetkazish maqsadida nafaqat turkiy teonimlar, shuningdek, o‘sha davrda faol qo‘llanishda bo‘lgan arabcha, forsha leksemalardan ham o‘z o‘rnida foydalangan. Aytish kerakki, asarda qo‘llangan teonimlarning aksariyatini arabcha istilohlar tashkil etadi va ularning ayrimlari dastlab o‘rganilayotgan manbada ko‘zga tashlansa, ko‘pchiligi ilk marta Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida qo‘llana boshlagan. Bu esa, o‘z navbatida, qoraxoniylar davrida islom dinining keng quloqch yoygani, asarda sinonimik qatorlar vujudga kelganidan dalolatdir.

Shartli qisqartmalar

DTS – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. -676 с.

МК – Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. I-III. –T.: Fan, 1960-1963.

MQ – Navoiy. Mahbub ul—qulub. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n to‘rtinchi tom. – Toshkent: Fan. 1998.

O‘TEL–1) Rahmatullaev SH. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar). -T.: Universitet, 2000. -599 b.

2) Rahmatullaev SH. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. II (arab so‘zlari va ular bilan

hosilalar). -T.: Universitet, 2001. – 599 b.

3) Rahmatullaev SH. O'zbek tilining etimologik lug'ati. III (forscha-tojikcha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar). -T.: Universitet, 2009. -284 b.

O'TIL–O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V. -T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. –T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2006. –B. 181. Qarang: Axatova M. O'zbek tili tasavvufiy leksikasining sistem tadqiqi. Fiolol. fan. dok. diss. avtoref. – Toshkent, 2021.

2. Abdushukurov B. Turkiy manbalar leksikasi. – Toshkent: BOOKMANY PRINT, 2022. – B.143.

3.Xolmanova Z. “Boburnoma” – til qomusi. –Toshkent: Akademnashr, 2021. –B. 178.

4. Muminova, U. Important problems of uzbek anonymity in the works of Kasghari. WEB OF SCIENTIST: INTERNATIONAL SCIENTIST RESEARCH JOURNAL ISSN, 2776-0979.

5. Qarshiyevna U. M. Linguistic Views Of Mahmud Kashgari //Central asian journal of social sciences and history. – 2022. – T. 3. – №. 12. – C. 336-340.

6. Ra'no C., Karshiyevna M. U. Innovative Approach as a Condition for Improving the Educational Process in a Modern School //Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education. – 2023. – T. 2. – №. 4. – C. 117-120.

7. Muminova U. K. PHYTONYMS IN THE WORK" MAHBUB UL-QULUB" //“TRENDS OF MODERN SCIENCE AND PRACTICE”. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 46-50.

8. Qarshiyevna M. U. Lexical-Grammatical Characteristics of the Noun in Ancient Turkish Language International Interdisciplinary Research Journal Volume 2 Issue 1, Year 2023 ISSN: 2835-3013.

9. Shabbazova , D. (2023). BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARI SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA SHAXSIY QADRYATLI YONDASHUV. MONOGRAFIYA. Termiz-2023. Interpretation and Researches, 1(1).

10. Ruzikulovna, S. D. (2021). PRIMARY EDUCATION TEACHER AND STUDENT TEACHING ACTIVITIES AND SYSTEM OF PERSONAL VALUES. European Scholar Journal, 2 (7), 32-33.